

Groniowski, Krzysztof

"Kriestijanosoškoje dwiženije i kriestijanskij wopros w Estonii w końce XVIII i w pierwoj czetwierti XIX wieka", Juchan Kahk, Tallin 1962 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 54/2, 344-346

1963

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Juchan K a h k, *Krestijanosoškoje dwiženije i krestijanskij wopros w Estonii w końce XVIII i w pierwoj czetwerti XIX wieka*, Akademiija Nauk Estonskoj SSR, Tallin 1962, s. 475.

Prace badacza historii estońskich chłopów J. K a h k a opublikowane w ciągu ostatnich 5 lat pozwalają zaliczyć jego twórczość do najbardziej interesujących pozycji radzieckich z zakresu historii społecznej. Obok dwu monografii w języku estońskim: wydanej w 100 rocznicę ruchu chłopskiego 1858 r.¹ oraz o walce klasowej i polityce agrarnej w Estonii na przełomie XVIII—XIX wieku (1790—1810)², autor wystąpił z referatami na konferencjach historyków wsi³.

Recenzowana monografia, wydana w języku rosyjskim, stanowi skróconą wersję książki „Rahatused ja reformid” oraz pracy o ruchu chłopskim w Estonii w związku z realizacją reform 1816 i 1819 roku. Autor opuścił fragmenty przeznaczone w wydaniu estońskim dla szerszego kręgu czytelników. Książka wykracza poza wytyczony w tytule zakres: kolejne rozdziały poświęcone są gospodarce wiejskiej, położeniu i walce chłopów na przełomie XVIII i XIX wieku, reformom agrarnym 1804 roku, kolejnej fali walk chłopskich, reformom 1816 i 1819 r. oraz reakcji na nie chłopów, wreszcie charakterowi i znaczeniu antyfeudalnej walki chłopów estońskich.

Praca oparta jest na szerokich poszukiwaniach archiwalnych zarówno w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Leningradzie (cenne zwłaszcza zespoły kancelarii własnej cara i komitetu do rozpatrzenia spraw inflanckich), Centralnym Państwowym Archiwum Wojskowo-Historycznym, Centralnym Państwowym Archiwum Akt Dawnych, dalej w centralnych archiwach republik estońskiej i litewskiej, wreszcie dwóch archiwach lokalnych. Obok zespołów generał-gubernatora i gubernatorów na uwagę zasługują materiały komisji do wprowadzenia nowych ustaw agrarnych i akta sądowe. Śmiało sięgając i do akt władz niższych instancji autor wykorzystał w sumie 52 zespoły archiwalne oraz sporo publicystyki.

Badania Kahka interesują nas również ze względu na ich metody, choć stosowane przez autora analogie są czasem dyskusyjne.

Z ciekawego wstępu historiograficznego, w którym autor ocenia obok poglądów i warsztat naukowy swych poprzedników (ogólnikowo jest tylko zapowiedziana na s. 27 polemika z historiografią zachodnioniemiecką), dowiadujemy się m. in., że jednym z pierwszych badaczy tego problemu był znany i z prac poświęconych kwestii polskiej J. F. S a m a r i n („Krestijanskij woprost w Liflandii 1876”).

Autor poświęca wiele miejsca rozwojowi gorzelnictwa i nowym uprawom (koni czyna, siano na szerszą skalę od lat 20—30, kartofle stają się podstawą wyżywienia w latach 30). Konflikt sił wytwórczych i stosunków produkcji w Estonii Kahk datuje na lata 70—80 XVIII wieku, zwraca uwagę na ówczesną klęskę głodu. Szczególnie wiele uwagi poświęca autor chłopskiej produkcji na rynek oraz interesującym badaniom demograficznym. Wzrost śmiertelności i zmniejszanie się

¹ J. K a h k, *1858 aasta talurahvarahutused Eaestis. Mahtra soda*, Tallin 1958. Główne tezy w języku rosyjskim: *Krestijanosoškoje dwiženije 1858 g. w Estonii*, „Istonija SSSR” 1958, nr 3.

² J. K a h k, *Rahatused ja reformid*, Tallin 1961.

³ J. K a h k, *Niekotoryje obszczije problemy istorii klassowoj bor'by czastnowładielczeskich krestijan w period rasztoženija i krizisa feodalnoj formacii*, „Jeżegodnik po agrarnoj istorii Wostocznoj Jewropy” t. I; tenże, *Ob istoriczeskich predposyłkach otmieny kriepostnogo prawa w Estlianskoj gubernii (1816 g.)*, tamże t. II. Zob. moją ocenę dawniejszych prac tegoż autora K. Groniowski, *Radziecka historiografia wsi XIX i początku XX wieku*, KH LXLIX, 1962, nr 3, s. 677, 679—681, 692.

średniej długości życia chłopca omawia w oparciu o księgi metrykalne kilku parafii. Lata 80 są początkiem kryzysu systemu feudalno-pańszczyźnianego w Estonii. Charakteryzując zbiegostwo chłopów estońskich (m. in. do Szwecji) autor upraszcza nieco problem (s. 111) tłumacząc zbiegostwo do wewnętrznych gubernii rosyjskich dawnymi więzami ekonomicznymi między obu narodami. Ciekawe są wzmianki o zbiegostwie do Kurlandii i na Litwę, sygnalizuje też autor losy tych zbiegów po zmianie granic wskutek rozbiorów Rzeczypospolitej. Trudno tu jednak wskutek ograniczenia aparatu naukowego ustalić, o ile są to wyniki badań autora, a o ile zreferowanie wydanej w 1953 r. w języku łotewskim pracy J. Zutisa.

W rozdziale o reformach 1804 roku Kahk zajmuje się też wpływem rewolucji francuskiej na obszary nadbałtyckie, ciekawie odbijającym się w prasie w 1789 r. Po charakterystyce wystąpień 1792 r. w Kurlandii zajmuje się odgłosami na tym terenie powstania kościuszkowskiego, wysoko ocenia Uniwersał Połaniecki, sygnalizuje przyłączenie się do powstania kurlandzkich chłopów i zbiegostwo obszarników pod ochroną wojsk carskich. Uproszczeniem jest jednak stwierdzenie, że Kurlandia runęła jak domek z kart, gdy w ogniu walki klasowej chłopów to małe państwo nie było zdolne bronić klasowych interesów obszarników (s. 133). Za historykiem NRD H. Heitzenem przyjmuje Kahk tezę, że wojny Francji w latach 1805—6 straciły charakter rewolucyjny. Wejściu armii kościuszkowskiej w 1794 r. z hasłami rewolucyjnymi przeciwstawia wkroczenie w 1812 r. sprzymierzonych z Napoleonem wojsk pruskich dążących do aneksji prowincji bałtyckich. Zwracając uwagę na rozwój myśli społecznej (zwłaszcza prace G. Markla) autor przeciwstawia się słusznie wpływologicznym uproszczeniom. W związku z przygotowaniem reform 1804 r. wspomina o stosunku do nich księcia Adama Czartoryskiego. Pomysłowo zestawiony schemat (s. 177) przedstawia przyczynę reform: od klęski głodu do postępowej publicystyki. Fragment dotyczący przygotowania reform, oparty na materiałach komitetu do rozpatrzenia spraw inflanckich, należy do najlepszych w pracy. Interesująca jest szczegółowa analiza zmian w powinnościach oparta o dane z 7 majątków, przekonywająca polemika z L. Leone dotycząca charakteru reformy.

Autor zwraca uwagę na trudności tłumienia ruchów chłopskich w okresie przygotowań i wojny z Francją. Pogłoski o ukrytej przez obszarników nowej ustawie ocenia jako typowe dla ruchów chłopskich. Car o wystąpieniach chłopów estońskich dowiedział się w czasie pobytu u księcia Adama Czartoryskiego w Puławach.

Punkt wyjścia rozdziału o reformach 1816 i 1819 r. stanowi charakterystykę reform w państwie pruskim. Sygnalizuje też autor nową klęskę głodu w Estonii, co zmusiło rząd do zajęcia się sprawą chłopską na tym terenie. Rozdział oparty jest na materiałach zespołu kancelarii własnej cara. Autor zwraca uwagę na znaczenie obaw przed ruchem chłopskim. Wiele miejsca poświęca wystąpieniom rekrutów w końcu grudnia 1812 r., jednak bez powiązania z ówczesną sytuacją polityczną. Dzięki reformom 1816 i 1819 r. chłopci, jak wiadomo, uzyskali wolność osobistą i prawo nabywania ziemi, przy zachowaniu przez wielką własność zwierzchniego prawa własności. Podstawę chłopskiego władania ziemią stanowił jednak system umów dzierżawnych, przeważnie krótkoterminowych, mniej korzystny od przepisów z 1804 r. Reformy objęły też organizację gminną i sądownictwo na wsi.

Realizację reformy śledzi autor w oparciu o materiały komisji wprowadzających tę reformę oraz akta sądowe. Sygnalizuje tylko „istotę” reformy, co — biorąc pod uwagę stan badań — należy uznać za słuszne rozwiązanie wbrew przeważającej dotąd w historiografii praktyce. Uwolnienie chłopów zwalniało wielką własność od konieczności reagowania na protesty przeciw uciążliwości. Kahk omawia sposób ogłoszenia reformy i stosunek do niej chłopów. Ruch chłopski przybrał szczególne rozmiary w latach 1822—3, objął on około 15% chłopów. Generał-gubernator

Paulucci zastanawiając się nad reakcją chłopów szukał analogii z reformami józefińskimi i w Holszynie. Z ciekawych map widać specyfikę ruchu w Estonii (udział części bezrolnych), dwukrotnie wspomina autor o dobrach rządowych, ale sytuacji w tych dobrach szerzej nie omawia.

Rozdział siódmy stanowi podsumowanie. Dotyczy on charakteru ruchu chłopskiego w latach 1790—1825 na szerokim tle porównawczym. Autora nie zadowolają wyjaśnienia G. Riabkowa (związek z rynkiem) oraz N. Leszczenki (tradycje) przy badaniu rejonizacji ruchu. Granice administracyjne miały tu znaczenie decydujące, nie były zaś przegrodą granice narodowe i językowe. Ruch rozpoczyna się w miejscowościach, gdzie położenie było szczególnie ciężkie, potem rozszerza się na najbliższą okolicę. Khak konstatuje pierwsze samodzielne wystąpienie proletariatu wiejskiego w Estonii w roku 1817 (H. Strod na Łotwie datuje to zjawisko na lata 20). Na czoło ruchu wysuwa się tu grupa, której interesy są szczególnie zaangażowane. Autor silnie podkreśla istnienie jednego frontu walki klasowej wsi przeciw obszarnikom, realistycznie ocenia cele ruchu (walka o nieusuwalność, zamianę pańszczyzny na czynsz lub jej ograniczenie, bezrolni o nieskrepowane zarobkowanie). Ocenia reformy jako krok naprzód w rozwoju stosunków kapitalistycznych, dokonany pod naciskiem sytuacji ekonomicznej i walki klasowej.

W pracy ciekawe są porównania między ruchem w Estonii i innych guberniach (m. in. zestawienie reform 1804 roku i wprowadzenia inwentarzy na Białorusi i Ukrainie, reform 1816 i 1819 roku z reformą 1861 roku), wreszcie położenie i walki chłopów w innych krajach europejskich. Szczególnie omawia autor ziemie niemieckie (Saksonia ze specyfiką Łużyc, Westfalia, Meklemburgia), sięga też do Austrii, Chorwacji, Czech, Francji itp. Podstawę stanowią w pierwszym wypadku monografie wydane w NRD, w drugim niektóre prace sławistów radzieckich. Brak w wersji rosyjskiej śladu zapowiedzianego przez autora wykorzystania prac w językach francuskim i angielskim. Omawiając we wstępie historiografię odsyła autor czytelnika do wyboru pozycji w wydaniu estońskim. Przypisy uległy redukcji, niekiedy zbyt daleko idącej. Praca zawiera bardzo obszerne niemieckie streszczenie (58 stron druku), indeks osób i geograficzny. W indeksie nazwisk nie wyróżniono autorów opracowań, brak imion utrudnia weryfikację. W indeksie geograficznym zbędne są hasła ogólne (Europa, Estonia i chyba Rosja). Zwracają uwagę dobrze sporządzone mapy i tabele zawierające wyniki analitycznych badań autora.

Sygnalizowane usterki nie mogą przesłaniać faktu, że praca Kahka łącząca analityczne dociekania oparte na szerokiej bazie źródłowej z syntetycznym wnioskowaniem rzuconym na szerokie tło porównawcze stanowi bardzo cenny wkład do badań nad kwestią agrarną w Europie Wschodniej. Ocena pierwszej reformy agrarnej w państwie rosyjskim zainteresuje i historyków polskich. Zwłaszcza że, nie szukając dalekich porównań, w tym okresie rozwinęła się dyskusja wokół sprawy chłopskiej w początkach ery Królestwa Kongresowego. Na kartach książki występują wielokrotnie nazwiska rodzin, których przedstawiciele odegrali istotną rolę w dziejach Królestwa (Berg, Paulucci, Kotzebue, Wrangel). Idąc dalej śladami Kahka można by próbować zestawiać reformę 1804 r. z ukazem 1846 roku, czy też szukać porównań dla okresu Księstwa Warszawskiego.

Krzysztof Groniowski

Maximilien Rubel, *Karl Marx devant le bonapartisme*, École Pratique des Hautes Études, VIe section, Mouton & Co., Paris — La Haye 1960, s. 168.

Maximilien Rubel jest historykiem, który specjalizuje się w badaniach nad spuścizną piśmienniczą Karola Marksa. Opublikował w 1956 bibliografię jego dzieł, odszukuje nieznane listy, notatki, artykuły. Niektóre ze swych znalezisk